

سه چیز دوست‌داشتنی من از
رسول اکرم(ص)، رنگ روغن،
جواد حمیدی، کتاب پیشگامان
نقاشی معاصر ایران (نسل اول).

سیر تطور شمایل‌نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشبیه

سیده راضیه یاسینی *

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۳/۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۹/۲۲

چکیده

شمایل‌نگاری مذهبی در ایران اسلامی از مهم‌ترین مآثر هنر شیعی است. پیشینه این هنر در ایران نشانگر رویکرد تنزیهی در آن با هدف بی‌پیرایه نشان دادن اولیای الهی و منزله دانستن آنان از تشبیهات این جهانی است. این رویکرد در آثار اصیل نگارگری و پس از آن در آثار خیالی نگاری مشاهده می‌شود. با سیطره یافتن تجربه‌گرایی (اثبات‌گرایی) بر اندیشه هنرمند معاصر از یک‌سو و تبدلات فرهنگی و هنری میان جوامع از سوی دیگر، روند تشبیه‌گرایی و عینیت‌بخشیدن به شمایل‌ها در هنر معاصر ایران فزونی یافته است. چپستی رویکردهای پیشین در هنر شمایل‌نگاری اسلامی و تفاوت آن با ممیزات شمایل‌نگاری معاصر در ایران، پرسش اصلی این مقاله است. این مقاله با اتخاذ روش تحلیلی و توصیفی، ضمن مروری بر تاریخ شمایل‌نگاری و مبانی نظری آن نزد هنرمندان شیعی، می‌کوشد تا وضعیت حال حاضر این هنر را در ایران بررسی کند. جامعه آماری نیز به طور هدفمند انتخاب شده و بالغ بر ۳۳ نمونه مصادیق شمایل‌نگارانه از آثار پیشین نگارگری و آثار هنرمندان نقاش و نگارگر معاصر است. روش جمع‌آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. نتیجه پژوهش در این مقاله، نشانگر ظهور صور متعین در شمایل‌نگاری معاصر ایران و رواج تدریجی رویکرد تشبیه‌گر در آن، همچنین پیدایش نوعی شمایل‌نگاری عامیانه است که در آنها توجه از صورتی آرمانی برگرفته شده و امر زیبا در شمایل‌ها به فریبندگی ظاهری تنزل یافته است.

واژگان کلیدی

شمایل، تشبیه، تنزیه، نگارگری، نقاشی معاصر ایران.

مقدمه

شمایل‌های دینی و آیینی، که تصاویری از بزرگان معنوی هستند، در تاریخ جهان، نخست از وجوهی آسمانی برخوردار بوده‌اند که به تدریج و در طول تاریخ دستخوش تغییر شده‌اند. «هنر و تخیل مذهبی، به منزله دو ویژگی بنیادی، اگرچه نه ضروری، در مذاهب و فرهنگ‌های دنیا در جستجوی بی‌پایان برای دستیابی به معنا - یعنی مکان و زمان که فراسوی ایمان قرار دارد - دوشادوش هم در کار بوده‌اند. تخیل مذهبی کوشیده است آن پرسش‌های مهم فرهنگی را بیان کند که هویت‌بخش هر دوره تاریخی است» (کراملین، ۱۳۸۶: ۲۷).

به این ترتیب، هنرمند معاصر، اکنون آثاری ایجاد می‌کند که تفسیر جدیدی از شمایل‌نگاری است و دلایل چرایی آن از وجوه گوناگون قابل تحلیل است. یکی از این وجوه را می‌توان در تغییر رویکرد تنزیه‌گرایانه به رویکردی تشبیه‌گرا دانست. بر این اساس، ویژگی‌های بصری سیمای بزرگان دینی به صورت انسان‌هایی ملکوتی و متبرک از آسمان، به تدریج به تصاویری از موجوداتی زمینی و همسان دیگران تقلیل می‌یابد. به دلیل این که تغییر رویکرد در هنر شمایل‌نگاری - که هنری دینی است - نمود عینی و بارز تغییر منظر انسان به هستی و جهان است، شناخت و تحلیل بنیادین مصادیق و چرایی آن ضروری است تا بتوان از آن طریق تغییر موقعیت و منظر هنر و هنرمندان معاصر را باز شناخت.

با نگاهی به هنر جهان اسلام و به‌ویژه شیعی می‌توان دریافت که شمایل‌نگاری نه تنها خاص هنر شیعی است، بلکه ایران مهد آن است. به نظر می‌رسد عرفان اسلامی و ایرانی، مؤثرترین عامل در ظهور و بسط شمایل‌نگاری شیعی بوده است. اساس عرفان، کشف و شهود قلبی است و مقصودش عبور از ظواهر امور است. هنرمندان شمایل‌نگار ایرانی نیز با برخورداری از همین نوع نگرش شمایل‌هایی ترسیم می‌کرده‌اند که مدعی تصویرگری عینی از شخصیت تصویرشده نیست بلکه مبین صفات روحانی و ملکوتی او در قالبی این جهانی است.

به هر روی، شمایل‌نگاری ایرانی، در قالب چهره‌هایی به ظهور می‌رسد که فاقد ویژگی‌های قیافه‌شناختی عربی است. گرچه اولیای شیعه از تبار اعراب بوده‌اند، اما هنرمند شمایل‌نگار ایرانی، براساس آنچه از ادبیات عرفانی اخذ نموده و نیز حاصل مشاهدات قلبی خود است، همواره چهره‌هایی با مشخصات چهره‌ی ایرانی برای شمایل‌ها رسم می‌کند.

این مقاله بر آن است تا با مروری بر آثار شمایل‌ی از دیرباز ایران اسلامی تاکنون، جایگاه هنر شمایل‌نگاری در ایران معاصر را بشناسد و چگونگی حضور آن در جامعه دینی امروز ایران را تحلیل نماید. پرسش اساسی در این مقاله چستی رویکردهای پیشین در هنر شمایل‌نگاری

اسلامی و تفاوت آن با ممیزات آثار شمایل‌ی معاصر در ایران کنونی است.

روش تحقیق

رویکرد تحقیق در این مقاله توصیفی - تحلیلی و روش آن کیفی است و چون پژوهش متمرکز بر وجه «مذهبی» شمایل‌نگاری است، بخشی از تحلیل‌ها بر مبنای اصول مذهبی است. نمونه‌ها در این اثر، بنا به تاریخ ابداع و رویکرد دینی در آن، با معیارهای مسلم مذهبی سنجیده می‌شوند زیرا «یکی از مبانی و معیارهایی که محقق در تحقیقات کیفی و نیز کمی می‌تواند از آنها استفاده کند قضایای کلی علمی و نیز معیارهای الهی است. محقق می‌تواند داده‌ها و اطلاعات کسب شده را با این قضایا و معیارها مقایسه کند و از آنها نتیجه‌گیری نماید. زیرا قضایای کلی و معیارهای الهی قوانین مسلم اجتماعی و انسانی هستند که روابط بین متغیرهای اجتماعی و انسانی را منعکس می‌نمایند. بنابراین محقق به‌عنوان یک مبنای مقایسه در تحلیل کیفی می‌تواند از آنها استفاده نموده نتیجه‌گیری کند» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۷: ۲۳۴).

تحلیل داده‌های این مقاله، با توجه به اصول اولیه‌ای است که شمایل‌های اسلامی بر آن مبنا ایجاد می‌شدند. در این ضمن به شرایط اجتماعی و بستر ایجاد نمونه‌ها پرداخته می‌شود تا عوامل تأثیرگذار در نحوه ایجاد آثار شناسایی گردد. همچنین به ارتباط میان انسان و مذهب، که به طور اساسی بر سیر تطور شمایل‌نگاری مؤثر است، توجه خواهد شد.

در این مقاله، ضمن ارائه مصادیق تصویری ۳۳ نمونه آثار شمایل‌نگاری از اولیا و معصومان(ع) (آثار پیشین نگارگری و آثار هنرمندان نقاش و نگارگر معاصر)، این آثار تحلیل، نقد و تشریح می‌شوند. در تحلیل آثار نیز بنا بر آن بوده تا به جای رویکردی تاریخی، رویکردی فکری اتخاذ گردد، بدان معنا که در سیر ایجاد آثار صرفاً برهه‌های زمانی مبنای تحقیق نیستند بلکه تغییر نگرش فکری به شمایل‌ها، تعیین‌کننده است.

پیشینه تحقیق

در خصوص دلایل و سیر تطور شمایل‌های ایران اسلامی و سیر تطور آن از دیرباز تاکنون پژوهش مستقلی وجود ندارد. پیشینه پرداخت به این موضوع را می‌توان بخشی از سایر پژوهش‌ها با مضمون شمایل‌نگاری اسلامی دانست. نویسندگان و محققان غیرایرانی، در بعضی پژوهش‌ها گاه به اجمال و گاه به تفصیل به هنر شمایل‌نگاری در عالم اسلام و نیز ایران پرداخته‌اند که در پژوهش حاضر مرور می‌شوند.

ثروت عکاشه، در کتاب نگارگری اسلامی (۱۳۸۰)، هنر نگارگری دینی را در اسلام معرفی نموده است. وی در

بر شمایل‌نگاری به مفهوم متعارف آن متمرکز نیست، اما به شیوه باز نمود مضامین مذهبی در قالب هنرهای جدید می‌پردازد.

ادبیات و چارچوب نظری

این مقاله بر مبنای نظری رویکردهای دوگانه «تنزیه‌گرایی» و «تشبیه‌گرایی» در هنر شمایل‌نگاری استوار است؛ بر این اساس، هنر شمایل‌نگاری در ادوار تاریخی گوناگون، به یکی از این دو نوع رویکرد نزدیک شده و یا از آن فاصله گرفته است. در تبیین این مبنای نظری و نیز مصادیق هنری تحلیل شده، بیان مفاهیم ذیل ضروری است:

هنر اسلامی

هنر اسلامی هنری است منبعت از حقایق دینی اسلام که به لحاظ شکل و فرم می‌توان آن را تداوم شکل‌های هنری تحول‌یافته در طول تاریخ تمدن اسلامی دانست. به اعتقاد بورکهارت، هنر اسلامی اساساً مأخوذ از توحید است: «ذات توحید خود را از طریق پرتوهای دفعی و منقطع عیان می‌سازد. این پرتوها با برخورد به سطح تخیل بصری، در قالب صورت‌های بلورین منعقد می‌شود و همین صورت‌ها نیز ذات هنر اسلامی را تشکیل می‌دهد» (بورکهارت، ۱۳۸۳: ۲۳۵) یکی از امور چالش‌برانگیز در هنر اسلامی تحریم صورتگری است که در موضوع این مقاله اهمیت بسیار دارد. در این باره باید گفت «صورت» محسوس در هنر اسلامی همواره نماد صورت و معنایی روحانی است و تحریم صورتگری نیز مبنای صریح قرآنی ندارد. «معمولا ویژگی اساسی دینی هنر اسلامی ممنوعیت به تصویر درآوردن صورت‌های زنده دانسته می‌شود. به نظر می‌رسد که این عقیده نه از تعالیم صریح

تصویر ۱. «پیامبر و حجر الاسود»، جامع‌التواریخ، تبریز ۱۳۱۴/۷۱۴. کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، مأخذ: wikipedia.org

فصل ششم به نگارگری دینی در اسلام که شمایل‌نگاری از آن زمره است اشاره و برخی کتب که حاوی تصاویری از پیامبر (ص) هستند را به تفصیل بررسی می‌کند. هادی سیف نیز در کتاب *نقاشی قهوه‌خانه‌ای* (سال انتشار؟...) به بررسی آثار شمایلی در مکتب خیالی‌نگاری پرداخته است. همچنین مقالاتی نیز در این زمینه تدوین شده است: حبیب‌الله آیت‌اللهی و علی اصغر شیرازی نیز در مقاله‌ای با عنوان «شمایل‌سازی و شمایل‌آفرینی» برآند تا سیر شمایل‌نگاری مذهبی در ایران را با توجه به روند تاریخی آن، از یونان تا ایران پیگیری کنند. صادق همایونی در مقاله «حسینیه مشیر»، شوریده غازی در مقاله «نگاهی به شمایل‌سازی مذهبی در ایران» و محمد عرفان در مقاله «شمایل‌نگاری در هنر تیموری و صفوی» هر کدام به بررسی وجهی از موضوع شمایل‌های دینی در ایران اسلامی پرداخته‌اند. مرتضی افشاری نیز در مقاله «بازتاب عاشورا در هنرهای محیطی» به نحوه بازنمایی مفاهیم شمایلی در عرصه هنرهای معاصر اشاره می‌کند و گرچه

تصویر ۳. پیامبر (ص) در میان یارانش، حیرت الابرار، میرعلیشیر نوایی، منسوب به بهزاد، ۱۴۹۵ م/ ۹۰۱ هـ، جزئی از اثر، آکسفورد، کتابخانه بولین، مأخذ: bihzad, 1990, p: 158

تصویر ۲. امام علی (ع)، خاوران نامه، فرهاد نقاش، سبک ترکمان، جزئی از اثر، مأخذ: کاخ گلستان.

تصویر ۴. شمایل امام علی و حسنین (ع)، لطفعلی شیرازی، آبرنگ، زندیه، مأخذ: لطفعلی صورتگر شیرازی، ص ۱۱۲.

تصویر ۵. نبرد حضرت ابوالفضل (ع) برای بردن آب، چاپ سنگی، رنگ آمیزی شده با دست، قاجاریه، مأخذ:omidvar.net

قرآن (که به تمثال‌ها حمله می‌کند اما به مثابه کانون‌هایی برای بت‌پرستی) بلکه از دو امر ناشی شده است: یکی ترس از رقابت کردن با قدرت آفرینندگی خداوند و دیگری بی‌اعتنایی عمومی به جنبه نگارگرانه و زیبایی‌شناختی تجربه دینی، که بعدها حدیث به آن مبنایی قانونی داد که عطف به ماسبق هم می‌شد. تأثیر پذیرفتن از شمایل‌شکنی بی‌زانشی نامحتمل به نظر می‌رسد. با وجود این، در واقع، تصویرگری موجودات زنده در هنرهای ایران، هند و ترکیه، به‌رغم مخالفت متدینان رونق یافته است؛ با این حال، نقش‌مایه‌های تزئینی سرآغازینه‌ای در اسلام که گل و بوته و اسلیمی بوده به ویژه در معماری دینی نظیر مساجد، آرامگاه‌ها و جاهای دیگر قابل مشاهده‌اند» (هینلز، ۱۳۸۶: ۷۵)

استفاده می‌سازد نه تنها صورت ظاهر تصویر اثر هنری بلکه چگونگی ارائه محتوا و ارج و قرب موضوع اثر است» (هینلز، ۱۳۸۶: ۴۱۵).

تشبیه

یکی از شیوه‌های تعریف هر چیز تعریف پدیده با تشبیه آن به پدیده دیگر است که برای مخاطب آشنا باشد. در چنین تعریفی لازم است میان پدیده‌ای که مورد گفتگوست با پدیده دیگر اشتراکی وجود داشته باشد که برای مخاطب آشناست و به واسطه این آشنایی قادر به درک پدیده خواهد بود. از این رو تشبیه را «مشابهت و تمثیل و یکسانی و ماندگی» تعبیر کرده‌اند (فرهنگ نفیسی). تشبیه چیزی را در اثر هنری نشان دادن تشبیه نامیده می‌شود. تشبیه می‌تواند در صورت یک امر و یا در معنی و صفت آن باشد: «مکن تشبیه او را در صفاتش / که از تشبیه پاکیزه است ذاتش» (گرگانی، ۱۳۳۸) در اثر هنری تشبیه می‌توان مترادف این‌جهانی موضوع و صورت هنری را دریافت.

تنزیه

تنزیه در برابر تشبیه قرار دارد و به معنای «مبرا دانستن و دور شمردن است» (دهخدا). تشبیه، از پیرایه، منزه و پاک دانستن هر امری است. چنانچه وجه تنزیهی در اثر هنری

شمایل

شمایل‌نگاری^۱ از دو بخش شمایل^۲ و نگاشتن^۳ در زبان یونانی تشکیل شده است. گرچه کاربرد عامی در تاریخ هنر برای این اصطلاح وجود دارد اما به طور خاص کنایه از ترسیم نگاره‌هایی در یک حیطه دینی است. شمایل در یک معنای عام، چهره‌ای روحانی و متعلق به عالم قدس است که حضور آن در جامعه دینی سبب اشاعه معنویت و پایبندی به اصول معنوی است. شمایل‌ها صورت‌های خیالی‌اند که در دو مفهوم کلی، قابل ادراک هستند. در معنایی خاص، شمایل «شاکله کلی یک امر قدسی است» که الزاماً چهره یک فرد مقدس نیست. معنی عام‌تر از شمایل آن است که شمایل «جلوه ظاهری یک قدیس یا قدیسه» است. کومارا سوآمی در اهمیت شمایل‌نگاری گفته است: «شمایل‌نگاری جوهر هنر است و سبک‌ها عوارض آن. تمامیت هنر سنتی را می‌توان در حکمت الهی خلاصه کرد. به عبارت دیگر، هنر سنتی مشرب پذیرش حقیقت نیتی اصیل است» (سوآمی، ۱۳۸۶: ۱۸۷). شمایل‌های دینی در سیر تاریخی ایجادشان دستخوش تغییرات بسیاری شده‌اند که گاه از معنای بنیادین خود تهی است؛ به این ترتیب هر تصویر از بزرگان دینی را نمی‌توان شمایل دانست زیرا «آنچه یک اثر هنری را به عنوان شمایل قابل

1. Iconography
2. Eikon
3. Graphia.

تصویر ۶. حضرت ابوالفضل (ع) و وقایع عاشورا، نقاشی پشت شیشه، قاجاریه، مأخذ:omidvar.net

مضمون‌های رزمی، مذهبی، بزمی است که در دوران جنبش مشروطیت، بر اساس سنت‌های هنر مردمی و دینی با اثرپذیری از نقاشی طبیعت‌گرایانه مرسوم آن زمان، به دست هنرمندانی آموزش‌نیافته پدیدار شد. خاستگاه و زمینه‌ساز این هنر نقاشی، سنت کهن قصه‌خوانی و مرثیه‌سرایی و تعزیه‌خوانی در ایران بوده است و پیشینه‌اش به قرن‌ها پیش از پدید آمدن قهوه‌خانه می‌رسد» (سیف، ۱۳۶۹: ۷۵).

جایگاه صورتگری در اسلام و شمایل‌نگاری تنزیه‌گرا
 هنر صورتگری که شمایل‌نگاری منبعث از آن است در عالم اسلام حساسیت ویژه‌ای داشته که به دلیل احتراز از شائبه بت‌پرستی مذموم دانسته می‌شود و نه حکم قرآنی. در قرآن تنها آیه‌ای که به این موضوع اشاره می‌کند آن است که می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خمر و قمار و بت‌ها و تیرهای قرن همه پلید و از عمل شیطان است، از آنها دوری کنید تا شاید از رستگاران باشید» (مائده: ۹۰). در حالی که قرآن امر به پرهیز از بت‌پرستی دارد اما به استنادی تاریخی در درون کعبه، تصاویری از حضرت ابراهیم (ع) و حضرت اسماعیل (ع) و نیز حضرت مسیح (ع) و حضرت مریم (س) وجود داشته و زمانی که پیامبر (ص) برای شرکت‌زایی وارد کعبه شدند دستور دادند به جز این تصاویر سایر بت‌ها و تصاویر مشرکانه را نابود سازند (ارزقی، ۱۳۶۸: ۱۱۹). همچنین در تاریخ ذکر شده که امام علی (ع)، کاخ‌های شاهان ساسانی را که پر از تصاویر انسانی و مجسمه‌های گچی و سنگی انسان و حیوانات گوناگون بود، دیدند و حتی در آنها نماز جمعه و جماعت خواندند بی‌آنکه تزئینات و یا تصاویر آن را مخدوش نمایند. بنا به این گزارش، ایوان مدائن که پر از انواع آرایه‌ها، تصاویر و مجسمه‌های انسانی و حیوانی بود، در طول ۱۴ ماه به عنوان مصلا برای برگزاری نمازهای جماعت استفاده می‌شد (طبری، ۱۳۵۲: ۱۳۹-۱۴۷). بنابر این احکام فقهی منشأ حرمت تصویرگری بوده‌اند که شیخ محمد عبده، اندیشمند معاصر، آن را چنین

وجود داشته باشد، نمی‌توان مشابه این جهانی صورت آن را پیدا کرد. در آثار هنری، به طور معمول صفت تنزیه برای آثاری به کار می‌رود که بیش از صور این جهانی و مادی موجودات به صورت‌های مینوی آنها می‌پردازند: «گر که تنزیهت کنم آن فهم نیست / گر که تشبیهت کنم از کافر است» (سامانی، ۱۳۶۹).

هنر قدسی

قدس به معنای پاک است. این صفت به هنری اطلاق می‌شود که از شائبه‌های دنیوی به دور است و پیش از هر امری به عوالم پاک ملکوتی پرداخته و از مجردات سخن می‌گوید.

صورتگری

نقاشی، نقش زدن و تصویرگری را صورتگری می‌گویند. در عرفان اسلامی و کلام شعرا، برترین صورتگران، هنرمندانی هستند که سعی می‌کردند تا نقش و نگارشان مبتنی بر صورت‌های ملکوتی اشیا و امور باشد: «صورتگر دیبای چین / رو صورت رویش ببین، یا صورتی برکش چین / یا ترک کن صورتگری» (سعدی)

خیالی‌نگاری

بسیاری از شمایل‌های ایران اسلامی در هنر خیالی‌نگاری به ظهور رسیده‌اند. این هنر که به نقاشی قهوه‌خانه‌ای نیز مشهور است «نوعی نقاشی روایی رنگ روغنی با

تصویر ۷. نبرد امام علی (ع) با شیاطین، دیوارنگاره، زندیه، حمام وکیل، شیراز، مأخذ: shirazcity.org

تصویر ۹. حضرت ابوالفضل (ع)، کاشی رنگی، تکیه معاون الملک، کرمانشاه، مأخذ: babakpix.com

تصویر ۸. امام علی و حسنین (ع)، دیوارنگاره، بخشی از اثر، بقعه تاج‌الدین کاشان، صفویه یا قاجاریه، مرمت در سال ۱۳۷۶، مأخذ: hanif.ir

تاریخ است و منظوری جز این ندارد (تصویر ۱). نگاره‌هایی که چهره‌ها و پیکره ایشان و دیگر ائمه (ع) را در دوره تیموری و اوایل دوره صفویه نشان داده‌اند از وجهی نمادین برخوردارند و در قالبی از صورت مثالی مصور شده‌اند. در اکثر این نگاره‌ها، چهره‌ها روپوشانی شده‌اند؛ شاید از آن جهت که تصویر ذهنی افراد که در عالم خیال برای معصومان (ع) ساخته‌اند خدشه‌دار نشود، اگرچه ممنوعیت‌های مذهبی نیز در این میان تأثیر داشته‌اند.

مقارن سده پانزدهم میلادی- نهم هجری، ترکمانان نیز در جهت اشاعه هنر مذهبی شیعی فعالیت‌هایی از جمله تهیه کتب مصور با مضامین دینی و شمایی داشتند که کتاب «خاوران‌نامه» یکی از آنهاست این مجموعه، مقاطعی از زندگانی علی (ع) را در بر دارد و به وسیله هنرمندان مصور و به نگاره‌هایی تزیین شده که حضرت علی (ع) را در هیئت پهلوان افسانه‌ای ایران- رستم- در نظر بیننده مجسم می‌سازد. سبب تمایز شمایل امام در این مجموعه هاله نورانی پشت سر ایشان است و سیمای ایشان تماماً تصویر شده است (تصویر ۲).

برخی معتقدند گرچه تیموریان شمایل بزرگان دینی را با قرار دادن هاله نورانی در پشت چهره از دیگران متمایز نموده و تقدیس می‌کردند اما از سده شانزدهم به بعد به این روحانیت و تقدس به وسیله پوشاندن چهره با روبنده تأکید شد. نگاره معراج اثر سلطان محمد، شمایل ایشان را با روبند نشان می‌دهد اما، در آثار بهزاد، شمایل‌ها بدون روبند ترسیم می‌شوند (تصویر ۳).

در حکومت صفوی، در آغاز قرن شانزدهم میلادی/ نهم هجری، مذهب تشیع رسمیت یافت. اگر چه تصوف در تشکیل سلسله صفویه نقش بسزایی داشت اما، پس از جلوس شاه طهماسب اول و اصرار او بر تقدیر مذهب تشیع، تصوف از رونق افتاد و با راه افتادن مکتب‌خانه‌ها و انتشار کتب فرهنگی جدید پا گرفت. به تدریج و پس

تعبیر می‌کند: «کسانی که تصاویر را ممنوع شمرده‌اند، در تأویل حدیث نبوی- ان اشد الناس عذاباً یوم القیامه- در بند جمود فکری بوده‌اند و ندانسته‌اند که حکم این حدیث شامل آن تصاویری است که در دوره بت‌پرستی رواج داشت و غرض از آن به خدایی رساندن برخی شخصیت‌ها بود و قول پیامبر (ص) شامل تصاویری که غرض از آن زیبایی و بهره‌مندی است، نمی‌گردد (عکاشه، ۱۳۸۳: ۷).

صرف نظر از دوره‌های مختلف تاریخ شمایل‌نگاری پیامبر (ص)، غالب نقاشان، تصویر خیالی خود از حضرت نبی را از کتب «شمایل‌النبی» وام می‌گرفتند. در این کتب، غالباً سه گروه از مسائل مربوط به ایشان مطرح است: ۱. آداب و سنن پیامبر (ص) در ارتباط با خدا ۲. آداب معاشرت با مردم ۳. آداب و سنن فردی.

در ایران اسلامی نخستین تصویرگری‌ها از پیامبر اسلام (ص) به دوره ایلخانی تعلق دارد. «علی‌رغم آنکه ایلخانان، جانشینان چنگیز در ایران، دولتی سنی و تا اندازه‌ای سخت‌گیر تشکیل دادند، برای نخستین بار، کشیدن تصاویر پیامبر (ع) را جایز شمردند و قصد آنان این بود که آنان به یک سلسله اسلامی نسب می‌رسانند (عکاشه، ۱۳۸۳: ۳۱).

در نسخه جامع‌التواریخ، هشت تصویر با مضمون پیامبر اسلام (ص) وجود دارد. این تصاویر مبین صحنه‌هایی از ولادت، نزول وحی، هجرت و سایر مقاطع زندگانی پیامبر (ص) است. تصاویر پیامبر (ص) در جوامع التواریخ از سایر پیکره‌های موجود در نگاره‌چندان متمایز نیست. این تصاویر بیش از آنکه به شأن معنوی حضرت توجه کند، به بیان مقطعی از تاریخ زندگانی ایشان پرداخته است. این نگاره‌ها که در زمره نخستین آثار مصور از چهره پیامبر (ص) هستند، واجد خصایص یک شمایل مذهبی نیستند و ایشان را همچون سایر اشخاص معرفی می‌کنند. این امر شاید بدان دلیل است که نقاشی در این دوران بیش از هر چیز در پی یک روایتگری مصور از

تصویر ۱۱. نبرد حضرت ابوالفضل (ع)، حسن اسماعیل زاده، رنگ روغن روی بوم، جزئی از اثر، مجموعه شخصی هنرمند.

تصاویر ۱۰. امام حسین (ع) و حضرت علی اکبر (ع)، پرده خیالی نگاری، جزئی از اثر، قاجار، مأخذ: omidvar.net

اوقات فراغت؛ مردمی شدن ادبیات (در مکتب اصفهان یا هندی)؛ گسترش کمی سواد در جامعه شهری؛ جنگ و تنش سیاسی - مذهبی پیوسته با رقیب دیرینه یعنی عثمانی‌ها، که نتیجه‌اش رشد تعصبات مذهبی بود؛ رواج و تعمیق اندیشه‌های شیعی در میان مردم؛ و نیاز حاکمان به تبلیغات سیاسی که کاملاً با مذهب همراه بود (میرزایی مهر، ۱۳۸۶: ۸).

در دوره دوم از هنر دوران صفوی، به سبب رسمی شدن مذهب تشیع و توجه خاص به سوگنامه‌ها، نقاشی‌های مذهبی رونق و تحول یافته و به صورت شمایل‌نگاری بر روی پرده، دیوار، شیشه و کتاب نمایان شده و شمایل‌نگاری برپایه روایت‌های افسانه‌ای و تاریخی برگرفته از کلام نقالان مذهبی، مداحان و تعزیه‌خوانان و نیز با بهره‌گیری از تخیل و احساس هنری نقاشان و باورهای عامه، شکل می‌گیرد. تمایل حاکمان صفوی به برپایی تکایا و حسینیه‌ها برای بزرگداشت مراسم عزاداری حضرت سیدالشهدا می‌تواند سر آغاز تثبیت

از انتقال پایتخت صفویان از تبریز به قزوین و حضور نمایندگان مغرب زمین در دربار صفویه و به نمایش درآمدن نقاشی‌های هنرمندان اروپایی از شیوه اصلی هنر نقاشی ایرانی و به تبع شمایل‌نگاری اثر کمتری دیده می‌شود. در زمان شاه عباس، نفوذ شیوه نقاشی غربی به اوج خود می‌رسد و آثار هنر نگارگری ایران به تدریج رونوشتی از شیوه‌های هنر غرب می‌گردد. در این میان، به‌جز نقاشی‌های رسمی که با حمایت دربارها و حکومت به روند خود ادامه می‌داد، صورت دیگری از هنر در میان جامعه شکل گرفت که هنر خیالی‌نگاری از ثمرات آن در سده‌های بعد است. «توسعه جدی نقاشی‌های عامیانه مذهبی را در سده یازده هجری می‌توان بازجست. عوامل چندی در پیدایش و تقویت این نوع نقاشی در نیمه دوم حکومت صفوی مؤثر بود که برخی از آنها عبارت‌اند از: رشد طبقه متوسط شهری؛ توسعه بازرگانی و آشنایی نسبی با هنر دیگر سرزمین‌ها؛ عدم تمرکز هنرها در دربار؛ افزایش ثروت عمومی در جامعه، در نتیجه پدیدار شدن

تصویر ۱۵. نبرد حضرت ابوالفضل (ع)، رنگ روغن، پرده درویشی، بخشی از اثر، مأخذ: omidvar.net

تصویر ۱۴. نبرد حضرت ابوالفضل (ع) در روز عاشورا، دیوارنگاره، بخشی از اثر امامزاده زیداصفهان، سده ۱۹م، مأخذ همان

تصویر ۱۳. نبرد حضرت ابوالفضل (ع) با مار دین سدیدف، رنگ روغن، پرده درویشی، بخشی از اثر مأخذ نگره ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴

تصویر ۱۲. حضرت ابوالفضل (ع) در کنار فرات، حسین قوللر آغاسی، رنگ روغن روی بوم، بخشی از اثر، مأخذ: موزه رضا عباسی

تصویر ۱۸. معراج حضرت محمد(ص)، محمدباقر آقامیری، جزئی از اثر، آبرنگ و گواش، مجموعه شخصی هنرمند.

تصویر ۱۷. ضامن آهو، محمود فرشچیان
اکریلیک، جزئی از اثر، ۱۳۵۸، موزه فرشچیان، کاخ سعدآباد، مأخذ: همان.

تصویر ۱۶. حضرت ابوالفضل(ع)، گواش و آبرنگ، جزئی از تصویر، مجموعه شخصی هنرمند

تصویر کشیده می‌شود. شخصیت امامان و مقدسان از لحاظ ساده‌زیستی و بی‌پیرایگی الگو و نماد ارزشی مهمی برای شیعیان است. از این رو، در شمایل‌های زند و قاجار، ساده‌پوشی و وقار و بی‌پیرایگی، کاملاً رعایت می‌شد و با نوع خاص چهره‌نگاری از ایشان، بر قداست ایشان تأکید می‌گردید. شمایل‌نگاری‌های این دوران، با پس‌زندن تأثیرات هنر غرب متاخر در دوره صفوی، به نوعی هنر بومی و مردمی ایران تبدیل شد و به نمایش وقایع عاشورا و سایر حوادث مربوط به امامان توجه نشان داد. نقاشی و شمایل‌نگاری زند و بیشتر قاجار، متأثر از هنرهای ادبی و اشعار شیعی، به مضامینی شمایل‌نگارانه و برگرفته از متون اسلامی و شیعی پرداخته است.

لطفعلی شیرازی در یک نگاره (تصویر ۴)، شمایل حضرت امام علی و حسنین (علیهما سلام)، را به

سنت شمایل‌نگاری بوده باشد.

نقاشی در دوره قاجار از زمان سلطنت دومین پادشاه این خاندان، فتحعلی شاه، آغاز می‌شود. در نخستین دوره از نقاشی قاجار غالب نقاشی‌ها به سفارش دربار انجام می‌شود و نقاش با زندگی روزمره مردم عادی تماس چندانی ندارد؛ در این میان گاه و بی‌گاه صحنه‌هایی از تاریخ یا مضامین مذهبی هم نقاشی شده است. تماس با نقاشی و نقاشان فرنگی، نقاشی سنتی ایرانی را به شدت متأثر می‌کند. از سویی نقاش تربیت شده با اصول اروپایی گرایش به هنر ایرانی دارد و از طرف دیگر نقاش ایرانی به طرف هنر اروپایی کشیده می‌شود. در دوره‌های زند و قاجار شمایل‌نگاری با روشی روایتگرانه و ساده به وجود می‌آید که در آن تاریخ اولیا و انبیا، با حفظ حرمت و احتیاط، شرح نبردها، معجزات و کرامات آنها به

تصویر ۱۹. غدیر خم، محمود فرشچیان، جزئی از اثر، اکریلیک، کتاب فرشچیان جلد ۵، مأخذ: فرشچیان، ۱۳۸۷: ۲۲۲.

تصویر ۲۰. مولود کعبه، محمود فرشچیان، جزئی از اثر، ۱۳۵۶، کتاب فرشچیان ج ۳، ماخذ: موزه بهزاد، مجموعه سعد آباد

مواد رنگی، نوعی سادگی گرافیکی در این آثار مشاهده می‌شود، اما تقریباً تمام صفات روحانی را می‌توان در شمایل‌های پشت شیشه ملاحظه کرد. مردم نقاشی‌های پشت‌شیشه را به عنوان نذر به مساجد، تکایا، امامزاده‌ها و سقاخانه‌ها تقدیم می‌کردند و شمایل‌های پشت‌شیشه به وسیله شمایل‌گردان برای ذکر مصائب امامان شیعه در ایام عزاداری و یا همراه درویش برای تبرک در میان مردم می‌رفت. بعدها هنرمندان نوگرای ایرانی، با الهام از این هنر مذهبی شیوه‌ای مدرن در حوزه نقاشی پدید آوردند که به مکتب سقاخانه شهرت یافت.

در اوخردوره صفوی و نیز دوره قاجار، رواج ترسیم روایت‌های داستانی و مذهبی، زمینه شکل‌گیری نوعی نقاشی دیواری عامیانه در بناهای عمومی از جمله حمام‌ها و امامزاده‌ها را مهیا ساخت و نوعی نقاشی دیواری به ظهور رسید که در آن شخصیت‌های مقدس حضور داشتند (تصویر ۷).

همچنین امامزاده‌ها و بقاع متبرکه به زیور تزیین آراسته شدند و نوعی شمایل‌نگاری بر سطح دیوارهای این زیارت‌گاه‌ها شکل گرفت. نقاشان این دیوارنگاره‌ها، پیشوایان مذهبی را بیشتر مهربان و انسانی تصویر کرده‌اند تا اساطیری و حماسی. پرداخت‌های هنری در این تصاویر به حداقل رسیده و شکل‌ها در نهایت سادگی ترسیم شده‌اند. چهره‌ها گاه با روبنده و در اغلب موارد آشکار هستند. هاله نورانی نیز که غالباً دایره‌شکل است عامل تمایز معصومان محسوب می‌شود (تصویر ۸).

از دیگر نمونه‌های این نوع شمایل‌نگاری‌ها، نقاشی روی کاشی در اماکن مذهبی است. برای نمونه در

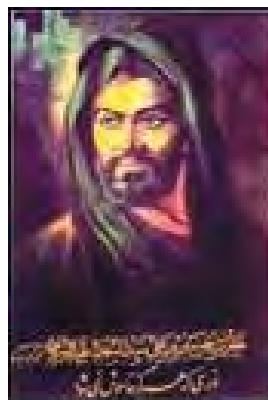
شیوه‌ای می‌نمایند که بیشتر متأثر از نگارگری، اسلامی است. نقاشی‌های قاجاری بعدها نیز از این نمونه تأثیر می‌پذیرند.

با ورود صنعت چاپ سنگی در دوره قاجار، نوعی خاص از شمایل‌نگاری به ظهور می‌رسد که تا چندی دستمایه تکنیکی هنرمندان باقی می‌ماند (تصویر ۵). این نوع شمایل‌نگاری را می‌توان در مرثیه‌نامه‌ها و کتاب‌های داستان مذهبی دید. این شمایل‌ها نخست به صورت سیاه و سفید اجرا می‌شد و سپس، بنا به سلیقه و انتخاب هنرمند، با آبرنگ رنگ‌آمیزی می‌شد. «داستان حسنین»، «مجلس خرابه شام»، «شهادت جناب رقیه‌خاتون»، «داستان عاق والدین»، «تعزیه‌نامه شهادت حضرت علی‌اکبر ع»، «تعزیه‌نامه شهادت غلام ترک» و... از جمله مضامین این نوع شمایل‌هاست. شمایل‌های شیعی چاپ سنگی را نیز در کتاب‌هایی مانند «قمری، طوفان البکاء جوهری و حمله حیدری» می‌توان مشاهده کرد که در آنها به طور مستقل از زندگی حضرت امام حسین(ع) و مخصوصاً از نهضت عاشورا تصاویری به صورت طراحی دیده می‌شود.

در این دوران، نقاشی پشت شیشه شیوه دیگری است که در آن به ترسیم تصاویری از ائمه(ع) وجود دارد. اولین نمونه‌های نقاشی پشت شیشه متعلق به دوره زند است که در آنها نقش گل و مرغ برای تزیین دیوار و سقف بناها به کار می‌رفت اما در همین حال، نمونه‌هایی از شمایل‌نگاری عاشورایی در سطحی گسترده به صورت نقاشی‌های پشت شیشه کار شده است. (تصویر ۶). در این آثار، شمایل‌ها بسیار ساده می‌شوند و به دلیل کوچکی فضا و همچنین استفاده از رنگ‌های متفاوت از نظر

تصویر ۲۱. پیامبر (ص)، حسین بهزاد، آبرنگ، جزئی از اثر، کتاب آفرین بر قلمت ای بهزاد، ماخذ: موزه بهزاد، مجموعه سعد آباد.

تصویر ۲۲. شمایل امام حسین (ع) محمد تجویدی، گواش، ۱۳۵۱، نگره ش ۴، ماخذ: نگره، ۲۲، ۱۳۸۶.

تصویر ۲۳. شمایل امام علی (ع)، سیده راضیه یاسینی، آبرنگ و گواش، جزئی از اثر، حوزه هنری، ماخذ: گنجینه آثار حوزه هنری.

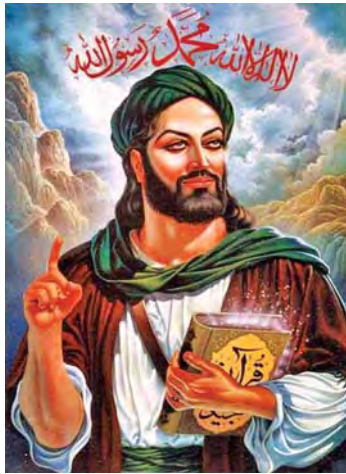
کربلا بر روی شیشه‌ها می‌پرداخته تا مصیبت کربلا را بهتر جلوه دهد» (جاوید، ۱۳۸۷: ۵۴). شمایل‌ها در مکتب خیالی‌نگاری، نه با دقت تاریخی، بلکه به صورت آرمانی نقاشی می‌شدند و سعی می‌شد زیباترین صورت آرمانی برای ائمه تصویر شود، حتی آن نقاشی‌هایی که بر مبنای اوصاف چهره ائمه در روایات نقاشی شده‌اند نیز به متون وفادار نبوده و در ازای آن توصیفات کمال زیبایی مردانه را تصویر کرده‌اند. (تصاویر ۱۲ تا ۱۵).

شمایل‌نگاران خیالی‌نگار، گاهی امامان را در وضعیتی تصویر می‌کنند که گرچه در حال نبرد با شخصی در روبرو هستند اما جهت نگاه ایشان رو به بیننده اثر است. آنها دلیل این امر را چنین اظهار می‌دارند که مردم برای دیدن جنگاوری امام نیامده‌اند، آنها آمده‌اند که امامشان را زیارت نمایند. از این منظر، هنرمند خیالی‌نگار، مخاطب را به عالم دیگری هدایت می‌کند، از ورای پرده می‌گذراند و به زبان نقش می‌گوید: آنچه در برابر دیدگان تو است نه چهره وی، که جلوه‌ای از وجود معنوی امام است. این پرده‌های خیالی‌نگاری که موضوعیت آنها بزرگان و امامان (ع) هستند به مثابه زیارتگاهی نزد مردم تقدس

مجموعه تکیه معاون‌الملک سقاخانه کوچکی وجود دارد که با کاشی‌هایی با نقوش حضرت ابوالفضل (ع) تزئین شده است. حضرت ابوالفضل سوار بر اسب است، شمشیر به کمر و پرچم در دست دارد روی پرچم عبارت «نصر من الله و فتح قریب» نوشته شده است جلوی پای سوار نیز تصویر کودک خردسالی دیده می‌شود (تصویر ۹).

تلفی هنرمند شیعه در این شمایل‌نگاری‌ها باز نمود انسان‌هایی ملکوتی و آن‌جهانی است. با این تعبیر، عاشورا نوعی تجربه قدسی است و هنرمند راوی، رویکردی عرفانی در نقل حوادث دارد. به این ترتیب، گرچه هنر درباری قاجار به مضامین مذهبی چندان توجهی نشان نمی‌داد اما، در مقابل، شیوه دیگری در میان مردم برای هنر از جمله شمایل‌نگاری شکل گرفت که «خیالی‌نگاری» نامیده می‌شود. این هنر مبین ارادت مذهبی مردمی بود که ارادتمند ادبیات و دین بودند. خیالی‌نگاری، که گاه از آن به عنوان «نقاشی قهوه‌خانه‌ای» نیز یاد می‌شود، در بسیاری از نمونه‌های خود، تصویرگر شخصیت‌های مذهبی شیعی با بهره‌گیری از اقوال و متون موجود درباره ایشان است. در ترسیم شمایل این بزرگان، اصولی رعایت می‌شود که متضمن به نمایش در آوردن صفات منسوب به هر شخصیت در نهایت سادگی و زیبایی معنوی است (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

نقاشان خیالی‌نگار در شمایل‌نگاری‌های خود از هر طریق ممکن سعی داشتند تا جلوه‌ای منزه و قدسی از امامان و مقدسان را به تصویر در آورند. «نقاشان شمایل، در خلوت و جلوت عاشقانه خود این نقش‌ها را می‌کشیدند، به‌گونه‌ای که همه اهل فن می‌دانند که سید کاظم شیرازی، شمایل‌نگار شهیر، برای آنکه رنگ سرخ خون پاک آزادگان دشت کربلا را بهتر جلوه دهد از سرخی خون سرانگشتان بی‌رمق خود بر پشت شیشه یاری می‌گرفته یا سیدحسین عرب، شمایل‌نگار ناشنوای تبریزی، نیمه‌شب‌ها در حال دعا و ذکر و نیایش به شورآفرینی تصویر قهرمانان

تصویر ۲۶. تصویر منسوب به پیامبر (ص)، مأخذ: bibliotecapleyades.net

تصویر ۲۵. تصویر منسوب به پیامبر، مأخذ: نگارنده

تصویر ۲۴. تصویر منسوب به پیامبر (ص)، مأخذ: نگارنده.

از شیوه نقاشی کلاسیک اروپا توسط نقاشان دربار در اواخر حکومت قاجار گذاشته شده بود، پس از پایان یافتن جنگ جهانی دوم و ثبات نسبی سیاسی در ایران، شتاب بیشتری یافت. در این میان، هنرمندان خیالی‌نگار که شمایل‌نگاری را زنده نگاه داشته بودند، به تدریج به حاشیه رانده شدند و از تعداد آنان به مرور کاسته شد.

از سوی دیگر، در این دوران، مناسبات اجتماعی و ارتباطات جمعی نیز صورت دیگری یافت. با انتشار اخبار از طریق روزنامه‌ها و نیز رادیو، نوع ارتباطات مردمی تغییر کرد؛ قهوه‌خانه‌ها یا میادین اصلی شهر، که در غالب اوقات محل تجمع مردم برای کسب اخبار و تبادل اطلاعات با یکدیگر و نیز شرکت در آیین‌های گوناگون مذهبی بود، رونق پیشین خود را از دست داد. با خلوت شدن قهوه‌خانه‌ها و میادین روستاها و شهرها، از آنجا که این اماکن محل عرضه پرده‌های نقالی و نیز شمایل‌ها بودند، سفارش این آثار نیز کم شد و به این ترتیب شمایل‌نگاری به شیوه اصیل خود کم‌کم جایگاه پیشین خود را از دست داد، به نحوی که از فعالان این هنر، معدود هنرمندانی باقی ماندند که در انزوای کامل به کار خود ادامه دادند. در این دوران برخی از هنرمندانی که شیوه نقاشی اروپایی را برگزیده و به تجربه آن می‌پرداختند نظری نیز به شمایل‌نگاری داشتند اما از آنجا که شیوه نقاشی کلاسیک و پس از آن نقاشی مدرن در دانشکده‌های هنری رواج یافته و تدریس می‌شد، آثار ایشان نیز رویکردی طبیعت‌گرا و یا انتزاعی می‌یافت و به این ترتیب از جلوه‌های معنوی آثار شمایل‌نگارانه اصیل فاصله می‌یافت. به هر شکل، شمایل‌نگاری به شیوه خیالی‌نگاری، دستخوش فراموشی شد و هنرمندان علاقمند به این گونه هنری، شیوه‌های دیگری را بدین منظور برگزیدند که برجسته‌ترین آنها را می‌توان نقاشی از اولیا و معصومین به شیوه نگارگری دانست.

۱. مصاحبه نگارنده با هنرمند.

می‌یابند و مسح می‌شوند. در این تعامل و رفتار، راز و نیازی میان مؤمنان و بزرگانشان در عالمی روحانی رخ می‌دهد، از همین رو است که گرچه شیوه ترسیم این شمایل‌ها بی‌تأثیر از هنر غرب نیست، اما هم‌چنان در میان مؤمنان، ارجمند است.

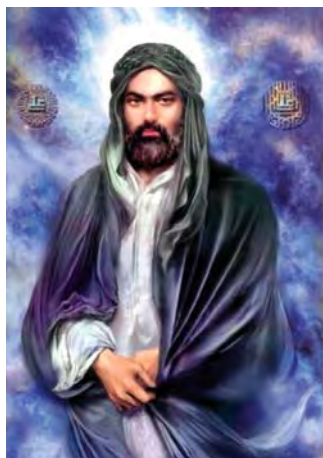
شمایل‌ها در پرده‌های خیالی‌نگاری صورتی ثابت دارند و تغییر موقعیت آنها سبب تغییر در ویژگی‌ها و حالات آنها نمی‌شود. به دلیل این که وجود این شخصیت‌های مقدس در مقام رضای الهی بوده است، در حالات جنگی نیز چهره‌شان لطیف و آرام نقش می‌شود، چرا که بزرگان دینی همگی در مقام «رضا» هستند و هیچ گریه‌گری بر پیشانی شمایل‌ها دیده نمی‌شود. شمایل‌ها نشانی از درد و رنج ندارند، چرا که آنها تصاویری از عالم قدسند که هیچ‌یک از آلام این دنیایی در آن راه ندارد. شمایل‌های شیعی که در صحنه‌های کارزار تیرباران شده و مجروح شده‌اند، نه تنها دردمند و از پافتاده نیستند، بلکه لیخندی نیز به لب دارند. «محمد فراهانی» از خیالی‌نگاران معاصر به این نکته اشاره می‌کند و می‌گوید: گرچه معصومان در حال نبردند اما به زایرانی که به زیارت آنها آمده‌اند، توجه می‌کنند. لبخند رضایت ایشان، نماد پذیرفته شدن زیارت زایر و مخاطبی است که شمایل را می‌نگرد.^۱

افول شمایل‌نگاری به شیوه خیالی‌نگاری

شمایل‌نگاری به شیوه‌ای که در دوران قاجار نظام یافته و به ظهور رسیده بود در مواجهه با عواملی چند به حاشیه رانده شد. پس از سقوط قاجاریان و به قدرت رسیدن حکومت پهلوی، هم‌زمان با تبدلات سیاسی با غرب، سیاست‌های فرهنگی جدیدی نیز بنیان گذاشته شد که یکی از آنها بازنگری در هنر نقاشی اصیل ایران اسلامی بود. تجدید نظر در این هنر، که بنیاد آن با الگو برداری

شمایل‌نگاری در نگارگری دوران معاصر

در دوران معاصر، که نقاشی خیالی‌نگاری رونق پیشین خود را از دست داده است، شمایل‌ها را می‌توان در آثار هنرمندان نگارگر و نقاش معاصر جستجو کرد. در آثار نگارگری معاصر ایران، شمایل‌ها به چند صورت جلوه یافته‌اند. برخی از نگارگران با قرار دادن روبند از ترسیم چهره اولیا خودداری کرده و برای عدم ورود به بحث حرمت شمایل‌نگاری یا اکراه از آن، به طور کلی از تصویر کردن سیمای مقدسان، خودداری کرده‌اند. در گروه دیگری از شمایل‌های اولیا در نگارگری، چهره به‌گونه‌ای خاص ترسیم شده که در آن، اجزای چهره، هم نادیدنی است. در این شیوه، ظرایف چشم و تا حدودی ابرو که از مهم‌ترین اجزای صورت در معرفی شخصیت انسان است تا حدود بسیاری نادیده گرفته شده است. هنرمند با این تمهید از تصویر کردن ویژگی‌های فردی اولیای الهی در شمایل ترسیم‌شده پرهیز کرده است.

تصویر ۲۷. شمایل امام علی (ع)، مأخذ: نگارنده

اولیا پرداخته است. در یک نگاره، سیمای امام رضا(ع) در هاله نور غرق شده آن‌چنان که اجزا صورت به سختی قابل رقیبت است. فرشچیان چهره امام رضا(ع) را به طور کامل عیان نساخته اما حدودی از اجزای صورت را با نقطه پرداز به نمایش درآورده و در جهت نمایش صفت روحانی خاص این امام کوشیده است. شفاعت موضوع اصلی این نگاره است و امام(ع) در حالتی نمادین از آهویی شفاعت می‌کند. به همین دلیل، هنرمند شمایل ایشان را به‌لحاظ تصویری با صفت مهربانی آمیخته است. نگاه اندکی رو به پایین و نیمه‌باز بودن چشم در شمایل‌نگاری‌هایی از این قبیل شیوه‌ای است که هنرمند اختیار می‌کند تا از نمایش هویت شخصی شمایل تا حدودی پرهیزد (تصویر ۱۷).

نگارگران برای ترسیم شمایل معصومان به شیوه

مصادیقی از این نمونه را می‌توان در آثار محمدباقر آقامیری مشاهده کرد که نگاره‌هایی با مضمون شمایل حضرت ابوالفضل و نیز حضرت امام زمان(عج) را ترسیم کرده و با استفاده از نقطه‌پردازهای رنگی بخش‌های چشم و ابرو و بینی را به صورت محو در هاله‌ای از روحانیت نقش زده است. (تصویر ۱۶)

در این نگاره‌ها با آنکه چهره‌های شمایی چندان مشخص نیستند اما سعی هنرمند بر آن بوده است که ویژگی‌های صلابت، شجاعت و مظلومیت که از خصوصیات شمایل اولیاء در نقاشی‌های خیالی‌نگاری است، به نمایش در آید و نیز شخصیت شمایل‌ها قابل شناسائی شود.

محمود فرشچیان نیز به شیوه دیگری به شمایل‌نگاری

تصویر ۲۸. عاشورا، اسفندیار احمدیه، رنگ روغن روی بوم، ۱۳۸۱، مأخذ: iaram.ir

تصویر ۲۹. سه چیز دوست داشتنی من از رسول اکرم (ص)، رنگ روغن، جوادحمیدی، کتاب پیشگامان نقاشی معاصر ایران (نسل اول)، همان مأخذ: مجابی، ۱۳۷۶، ۸۰.

و آثار نگارگری دانست. برای مثال در شمایل‌های حضرت علی (ع)، طبیعت‌گرایی کاملاً رعایت نشده است (همچون اثر مرحوم تجویدی)، در عین حال صورت آرمانی، با پرهیز از حجم‌گرایی معمول در سنت نگارگری نیز در این شمایل مشهود نیست. این اثر تلفیقی از ویژگی‌های هر دو شیوه است (تصویر ۲۳).

تشبیه‌گرایی عامیانه در شمایل‌نگاری معاصر
طی نیم سده گذشته، شمایل‌های گوناگونی از اولیا به‌خصوص حضرت نبی (ص) ترسیم شده است که غالباً توسط نقاشان مردمی انجام شده و فاقد امضاست. خصیصه‌های قیافه‌شناختی شمایل پیامبر تفاوت چندانی با شمایل سایر اولیا ندارد مگر آنکه کمی از گردی صورت کاسته شده و چهره اندکی طبیعی‌تر به نظر می‌رسد. در غالب این شمایل‌ها پیامبر قرآن را به دست دارد و هاله‌ای از نور بر گرد سر اوست (تصویر ۲۴). در این آثار، کمتر نشانی از مظلومیت دیده می‌شود و صلابت در عین مهر و عطوفت در این چهره ا به تصویر درآمده است.

به دلیل این که شمایل‌نگاری از وجوه غیرقابل انفکاک با آیین‌های شیعی ایرانی، به ویژه در ایام محرم است، هنری همواره در جریان بوده اما در دوران اخیر به دلیل روند پرشتاب تحولات فرهنگی، سیاسی و اجتماعی ایران دستخوش دگرگونی‌های فراوان شده است. جز نقاشان، دو گروه روضه‌خوانان و مداحان نیز در این دگرگونی نقش اساسی دارند. روضه‌خوانان در زمان گذشته، با هنر خاص خود، وقایع را چنان بازگو می‌کردند که تصویر معنوی اولیاء را همواره در اذهان مردم، زنده نگاه می‌داشتند. گفتار ایشان که نوعی شمایل‌سازی کلامی بود، همواره با الحان خاص و هنر خطابه اجرا می‌شد. مداحان نیز مشابه همین عملکرد را داشتند و تصاویری مقدس از اولیاء را به اذهان متبادر می‌ساختند. پس از انقلاب اسلامی، مداحان در مرثیه‌سرایی‌های

دیگری نیز توسل جسته‌اند که شیوه نمایش ایشان از پشت سر یا سه‌رخ پشت‌سر است (تصاویر ۱۸ و ۱۹).

محمود فرشچیان در نگاره‌ای با موضوع غدیر قدری از چهره پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) را از سه‌رخ پشت سر ترسیم نموده است. نگاره معراج اثر محمدباقر آقامیری نیز اندام پیامبر (ص) را کاملاً از پشت سر در صحنه‌ای از وقایع شب معراج نشان می‌دهد که در حالت دعا قرار دارند. این شیوه نمایش تفاوت چندانی با ترسیم شمایل‌ها با روبنده ندارد.

در تحلیل این گونه شمایل‌نگاری‌ها باید متذکر شد که چون صفات مشترک شمایل‌ها که مبین روحانیت قدسی آنها و زیبایی ملکوتی ایشان است نمی‌تواند در این شیوه به نمایش درآید نگارگر با پرداختن به فضای اطراف و گاهی سایر شخصیت‌های حاضر در صحنه است که فضای شمایل‌ها را به روحانیت نزدیک می‌کند. فرشچیان در اثر غدیر با انعکاس شادی و رضایتی که در چهره مردمان حاضر در صحنه وجود دارد، می‌کوشد باز نمودی از روحانیت شمایل پیامبر (ص) و امام علی (ع) را از منظر ایشان به ما ارائه دهد.

همین هنرمند در نگاره دیگری، که به موضوع تولد حضرت علی (ع) پرداخته است، بخشی از چهره فاطمه بنت اسد، مادر حضرت علی (ع) را ترسیم نموده است. به نظر می‌رسد کوشش هنرمند در پوشاندن چشم و ابرو که مبین هویت شخصی چهره‌های انسانی است تلاشی برای حفظ حرمت این بانوی مقدس بوده باشد، چرا که ایشان گرچه از اولیای معصوم نیستند اما قداستشان رعایت حرمت چهره‌نگاری از ایشان را سبب شده است. نوزادی که در آغوش وی قرار دارد حضرت علی (ع) است که چهره ایشان نیز کاملاً پوشیده است (تصویر ۲۰).

شیوه دیگر نمایش شمایل‌ها در نگارگری معاصر ترسیم کامل آنهاست. حسین بهزاد در شمایل‌هایی که از حضرت نبی (ص) ترسیم نموده با استفاده از خطوط و پرهیز از سایه روشن کوشیده است تا روحانیت وجود ایشان را با نوعی لطف و مهربانی درآمیزد و پیامبر (ص) را در حالتی از تفکر نشان دهد (تصویر ۲۱).

گروه دیگری از نگارگران نگاره‌هایی با شیوه کلاسیک و با استفاده از گواش و آبرنگ از شمایل‌ها ایجاد کرده‌اند. بهترین نمونه، شمایل امام حسین (ع) اثر مرحوم محمد تجویدی است که سرمشق بسیاری از آثار شمایل‌نگاری معاصر نیز قرار گرفته است. شمایل‌ها در این گروه آثار، طبیعت‌گرایانه کار شده‌اند اما چون بنیان اصلی کار، نگارگری است باز هم صورتی آرمانی از شمایل مذکور ارایه شده و نمی‌توان آن را به طور کامل اثری طبیعت‌گرایانه نامید. (تصویر ۲۲)

در برخی دیگر از نگاره‌ها، ترسیم شمایل به نحوی است که می‌توان نتیجه راه اثری حد واسط آثار کلاسیک

را می‌توان در الگوبرداری از یک تصویر، منتسب به نوجوانی پیامبر اکرم(ص)، دانست که در عرصه هنرهای عامیانه به‌کرات نسخه‌برداری شده است. این شمایل‌ها تحت تأثیر باسمة‌هایی از نقاشی‌های شرق‌شناسان، که در آن زمان به ایران وارد می‌شدند، نقاشی شده‌اند. این آثار گرچه از نظر شخصیت چهره‌هایی ایرانی و با زیبایی روحانی‌اند اما از نظر طراحی پیکره و حتی لباس و فضای اثر برگرفته از آثار غربی و سبک شرق‌شناسان‌اند. شمایل پیامبر(ص) در جوانی، با لباس مردم شمال آفریقا و چهره ایرانی، یکی از این نمونه‌هاست (تصویر ۲۵).

شمایل‌های عامه‌پسندی از این دست قهرمانانی از جنس جامعه معاصرند. شخصیت‌های شمایل‌ها گرچه ائمه(ع) هستند اما نشانی از آرمان‌های این نسل به‌شمار می‌روند. در متن این شمایل‌ها، زیبایی تھی از معنویت و قدرت به‌شکل ظاهری آن مصور است که مخاطبان ناآشنا را به شدت به خود جلب می‌کند. تصویرسازی انبیاء و اولیایی مثل حضرت زکریا، حضرت مریم یا حضرت ایوب به‌شکلی واضح و روشن در مجموعه‌های تلویزیونی نیز از دیگر عواملی است که روند نقاشی‌های واقع‌گرا از معصومان را سرعت می‌بخشد. از سوی دیگر سیطره موسیقی پاپ بر نواهای عزاداری و رواج اشعاری عامه‌پسند، از جمله تحولات بارز در مراسم عزاداری عاشورایی است. مجموع این تغییرات، واکنش‌های متفاوتی را برانگیخته است که به ممنوعیت چاپ و انتشار این شمایل‌ها و به نمایش گذاشتنشان در مناسبت‌های دینی انجامید.^۱

گرایش طبیعت‌گرایانه با سمت‌وسوی زیبایی‌های ظاهری از ویژگی‌هایی است که در شمایل دیگری از پیامبر(ص) دیده می‌شود (تصویر ۲۶). این شمایل، در مقایسه با آثار پیشین، بیش از همه تحت‌تأثیر نوعی واقع‌گرایی با رویکرد تشبیهی قرار دارد. گرچه همچنان عناصر بصری قرآن گرفته‌شده در دست و انگشت توحید به‌سوی آسمان و نیز موهای روی شانه ایشان را به ما می‌شناساند اما نوع پرداخت حجم‌پردازانه دست و صورت، نمایش گردن‌قطور و چشمان خمار و ابروان بسیار کشیده این اثر را به سطح پایینی از زیبایی‌های ظاهری صرف سوق می‌دهد و قداست و روحانیت را از آن می‌زداید.

برخی از آثار شمایل‌های معاصر نیز تلفیقی از شیوه‌های نقاشی همراه با جلوه‌های رایانه‌ای است. در تصویر ۲۷، شمایل امام علی(ع) برخلاف روال معمول با عبایی منعطف کار شده است. چهره مصور در این شمایل بسیار آشنا می‌نماید گویی مدلی واقعی برای آن انتخاب شده باشد. این شمایل تصویری ارائه می‌کند که دست‌یافتنی، عینی و آشناست، برخلاف گذشته از ذوالفقار خبری نیست و کلماتی در متن اثر مبین شخصیت ایشان است.

تصویر ۳۰. امام علی(ع)، گودرزی و عبدالحسینی، چاپ کامپیوتری، مأخذ: iaram.ir

خود تصاویر قریب به حقیقتی از وقایع عاشورا و نیز اولیاء ارائه نکرده‌اند. این امر حتی اعتراض رهبر انقلاب، آیت‌الله خامنه‌ای را نیز در پی داشت که می‌پرسند چرا زیبایی صوری اولیاء در اشعار مورد اشاره قرار می‌گیرد و از تقدیس حقیقت وجود ایشان غفلت می‌شود. این جریان‌های مداحی توسط برخی مجامع دینی تقبیح شدند زیرا از شخصیت‌های دینی، تصویری کاملاً مادی و ظاهری در اندهان عمومی می‌ساخت و سبب زوال حقایق دینی در جامعه می‌شد. آثار شمایل‌نگارانه نیز متأثر از این نوع مداحی‌ها و مرثیه‌سرایی‌ها، رو به افول و انحراف گذاشت و مصادیق مصوری که در شان مقدسین و هنر شمایل‌نگاری نبود، ایجاد شد.

برخی صاحب‌نظران بدعت‌های به وجود آمده در عرصه شمایل‌نگاری را محصول برخی عوامل دیگر، از جمله رسانه‌های جمعی می‌دانند و معتقدند در سال‌های اخیر، جدا از نقاشان روشنفکر، جمعی از نقاشان عامی نسل جدید، به نقاشی امامان و مضامین دینی رو آوردند که نتیجه فعالیتشان، آرایش چهره‌هایی زیبا به تقلید از چهره‌های سینمایی در این آثار بود. برخی از این آثار نیز در سبک ناتورالیستی کار شده که در مجموع نگاهی دنیوی به ائمه اطهار(ع) را ترویج کرده که محصول آن، عامه‌پسند شدن شمایل شخصیت‌های معنوی اسلامی است. واقع‌نمایی و تجسم فضاهای ملموس که در آثار شمایل‌های معاصر ایجاد شد نیز نتیجه روند محسوس شدن باورهای دینی است که نه تنها در نقاشی‌های عوامانه، بلکه در تمام شاخه‌های هنر و در ساخته‌هایی چون فیلم‌ها و سریال‌های تلویزیونی می‌توان مشاهده کرد. از مهم‌ترین نمونه‌های گرایش به تصاویر بدعت‌آمیز

۱. سردار احمدرضا رادان در جمع خبرنگاران گفت: طی جلسات توجیهی که با مسئولان هیئت‌های مذهبی برگزار شد به تمامی آنها اعلام شد که نصب هرگونه تصویر از ائمه ممنوع است که تاکنون نیز تعداد زیادی از آنها همکاری لازم را داشته‌اند و در صورتی که مابقی هیئت‌ها نیز هر چه سریع‌تر نسبت به جمع‌آوری تصاویر اقدام نکنند پلیس خود این اقدام را انجام خواهد داد (فارس‌نیوز، ۱ اسفند ۱۳۸۵).

تصویر ۳۲. بیلپورد، رنگ روغن، منسوب به حضرت ابوالفضل (ع)
مأخذ: نگارنده

تصویر ۳۱. بیلپورد، رنگ روغن، چهره منسوب به امام حسین (ع)
مأخذ: نگارنده

از معنویت پیشین خود، به تصاویری تبدیل شدند که نه تنها روحانی و ملکوتی نبودند بلکه فاقد ارزش‌های زیباشناختی و بعضاً موهن به شمار می‌رفتند. درخواست گروه‌های مردمی مذهبی، همچون تکیه‌ها و حسینیه‌ها سبب می‌شد تا نقاشانی نه‌چندان کارآمد با کپی‌برداری از برخی آثار و یا ابداع آثار ضعیف، شمایل‌ها و صحنه‌هایی از عاشورا را بر پارچه‌ها و بوم‌ها ترسیم کنند که هیچ تناسبی با معنویت شمایل‌نگاری اصیل ایران در آنها وجود نداشته باشد (تصاویر ۳۱ و ۳۲). در شمایل‌نگاری‌های عامه‌پسند، همچنین تصاویری از امام حسین (ع) به تصویر درآمده که از روایتی کاملاً ملموس حکایت می‌کند. در تصویر ۳۳ شاهد بر دست گرفتن پیکر بی‌جان حضرت علی اصغر (ع) توسط امام حسین (ع) هستیم. چهره بی‌تفاوت امام که در عین حال فاقد ویژگی‌های روحانی است یک چهره معمولی را نشان می‌دهد. در عین حال سعی شده تا حد امکان نمایشی واقعی از این شخصیت‌ها به عمل آید. پیکر کودک بسیار طبیعی است و اندام‌ها با صراحت بازسازی شده‌اند. زیبایی چهره امام (ع) نیز نه زیبایی روحانی که جذابیتی ظاهری را داراست. این شمایل نشان می‌دهد که تصاویر معاصر که با موضوعات شمایی ساخته می‌شوند از اصول رعایت‌شده در آثار شمایی خیالی‌نگاری و نگارگری بسیار فاصله گرفته‌اند (تصویر ۳۳).

تصویر ۳۳. حضرت امام حسین (ع) و حضرت علی اصغر، مأخذ: نگارنده

این شمایل از شاخص‌ترین نمونه‌های روند دست‌یافتنی شدن شخصیت شمایل‌ها در دوران کنونی است. در یک اثر دیگر نیز سعی شده واقعه عاشورا و شهادت حضرت ابوالفضل (ع) بسیار عینی و سرشار از هیجانی طبیعی کار شود. دشمنان امام حسین (ع) دستان حضرت ابوالفضل (ع) را قطع کرده‌اند و آب از مشک پاره‌شده ایشان به بیرون می‌ریزد. در این تصویر که همه اجزای طبیعی کار شده است هیچ نمادگرایی وجود ندارد. در عین حال به نظر می‌رسد چهره حضرت ابوالفضل (ع) پس از اجرا محو شده باشد (تصویر ۲۸). برخی از نمونه آثار شمایی معاصر نیز از شیوه بیانی مدرن بهره برده‌اند که در بعضی نمونه‌ها به نوعی نمادگرایی و انتزاع نیز تمایلاتی دیده می‌شود. توفیق هنرمندان در رویکرد تنزیهی در این آثار متفاوت است. در یک شمایل از حضرت نبی (ص) که با شیوه‌ای کاملاً مدرن ترسیم شده، علی‌رغم بیان جدید، هنوز معنویت محسوسی در آن هویداست. نقاش ایشان را در سن نوجوانی ترسیم نموده که در حال بوییدن گل است در پس زمینه اثر نیز اشاراتی به موضوع عبادت و نیز حضور زن شده است (تصویر ۲۹).

اما برخوردهای انتزاعی‌تر با شمایل‌نگاری نشان می‌دهد، بیش از آنکه موضوع شمایل مورد نظر هنرمند باشد، به نحوه مواجهه با این موضوع و نوآوری در آن توجه شده است. تصویر ۳۰، با تکنیک گرافیک رایانه‌ای اجرا شده و در سطوحی تفکیک شده شمایل امام علی (ع) را با روپنده نشان می‌دهد. هاله نورانی با شکلی گرافیکی به صورت اشعه‌های نورانی گل‌مانند جلوه کرده و نشانه‌هایی از نخل، سرو یا برخی کلمات و عبارات مقدس، مجموعه‌ای شمایی را بدون نمایش چهره به وجود آورده است.

شمایل‌های عامه‌پسند در دوران معاصر
در نقاشی مذهبی معاصر در ایران، شمایل‌ها، با دور شدن

نتیجه

هنر شمایل‌نگاری در ایران اسلامی هنری تنزیه‌گرا بوده است اما به تدریج رویکرد تشبیهی در آن افزون شده و در دوران معاصر حتی در هنر نگارگری نیز شدت یافته است. بنا به روایات اسلامی در حرمت تصویر (و نه بر اساس نص صریح کتاب الهی) تصویر کردن چهره اولیا و انبیا همواره از سوی هنرمندان با احتیاط پی گرفته می‌شد. هنرمندان نگارگر ایرانی با رعایت اصولی بنیادین که برگرفته از ادبیات عرفانی ایران و نگارگری ایرانی و متضمن حفظ قداست تصاویر اولیاء الهی بوده است، این شخصیت‌ها را تصویر می‌کردند. به این ترتیب، شمایل‌های شیعی در ایران اسلامی، نه با نگاه تشبیهی و بر مبنای دقت تاریخی بلکه با نظر به وجوه آرمانی‌شان ترسیم می‌شدند. هنرمند شمایل‌نگار در این آثار کمال زیبایی مردانه را در صورتی مثالین تصویر می‌کرد که از وجهی تنزیهی برخوردار است. به دلیل اینکه اصلی‌ترین تأکیدات در دین اسلام بر پایه تنزیه خداوند و توحید است، هنرمندان شیعی صورت‌های هنری از جمله شمایل‌ها را چنان نشان می‌دهند که زیبایی تجلی‌یافته در آن‌ها در حقیقت از زیبایی الهی حکایت کند. تأکید هنرمند شمایل‌نگار شیعه بر منزّه بودن بزرگان دینی از تشبیهات ظاهری است اما وی هرگز ادعا نمی‌کند که چهره واقعی امام را ترسیم نموده؛ او شمایل‌نگاری را تصویرگری وجهی از شمایل اولیا و بزرگان می‌داند که بر پرده خیال او انعکاس یافته است.

تحلیل نمونه آثار شمایل‌نگارانه معاصر به شیوه نگارگری اصیل اسلامی ایران نشان می‌دهد که هنرمندان این عرصه، با تمسک به یک شیوه هنری که بستر و خاستگاه هنر شمایل‌نگاری شیعی اصیل ایران در دوران قاجار بوده است کوشیده‌اند تا صورت نوینی از شمایل‌نگاری را در دوران معاصر تجربه کنند. در این تلاش نوآوری‌های هنرمندان با تمسک به تمهیدات هنری در نمایش یا عدم نمایش چهره مقدسان تجربه شده که به عنوان گام‌های مهمی در این عرصه باز شناخته می‌شود. برخی از ایشان با پرهیز از نمایش چهره به طرق مختلف سعی در به تصویر درآوردن مقدسان داشته‌اند و برخی دیگر با تقید به اصول هنر نگارگری همان چهره‌هایی را برای مقدسان ترسیم نموده‌اند که رویکرد تنزیهی - به دلیل برخورداری از اصول هنر اصیل نگارگری - بر آنها حاکم است. گرچه امروزه شمایل‌نگاری در دوره معاصر که شیوه نقاشی در آن، تحت تأثیر نقاشی کلاسیک قرار دارد، هنرمندان حتی نگارگران را به سوی ترسیم چهره‌هایی دست یافتنی سوق می‌دهد و سبب نمایش حجم پردازانه‌ای از شمایل معصومان می‌گردد اما به هر طریق این آثار را می‌توان آغازگر رجعتی به هنر شمایل‌نگاری اصیل شیعی با توجه به مقتضیات دوران معاصر دانست که در مسیر تداوم و پیرایش مدام آن از رویکردهای تشبیه‌گرایانه، به ثمر خواهد نشست.

بررسی و تحلیل مصادیق شمایلی در این مقاله نشانگر ظهور صور متعین در شمایل‌نگاری معاصر ایران و رواج تدریجی رویکرد تشبیه‌گرا در آن است. همچنین رواج نوعی شمایل‌نگاری عامیانه که در آنها توجه از صورتی آرمانی برگرفته شده و امر زیبا در شمایل‌ها به فریبندگی ظاهری تنزل یافته است نیز از مسایل مبتلابه شمایل‌نگاری معاصر قلمداد می‌شود.

گرایش به ظاهر در این شمایل‌ها معلول عوامل مختلفی است که تنها به حوزه هنر نقاشی نمی‌شود. به نظر می‌رسد نقصان‌های فرهنگی موجود در بستر جامعه و عدم چاره‌اندیشی‌های بنیادین برای رفع این کاستی‌ها توجه انسان معاصر را از باطن برگرفته و به ظاهر می‌کشاند. اما منع شمایل‌نگاری یا منع نمایش شمایل‌ها در جامعه، نه تنها طریقی اصولی برای حل این معضل نیست، بلکه روند این هنر دیرپای مذهبی را نیز دستخوش زلزله می‌کند.

برای پرهیز از تشبیه‌گرایی صرف در شمایل‌نگاری و تنزل مقام معنوی شمایل‌ها، به دلیل عامه‌پسند شدن آنها، بجاست بر مبنای اصول راستین شمایل‌های اصیل شیعی، آموزه‌هایی را برای هنرمندان

مدون ساخت و جریان این هنر را به مسیر اصلی خود بازگرداند؛ زیرا گرچه در این مسیر راه به خطا پیموده شده است، اما شمایل‌نگاری در ایران اسلامی هرگز دچار شالوده‌شکنی، آنچنان‌که شمایل‌نگاری معاصر غرب گرفتار آن شده است، نیست. مطالعات محققانه در تبیین اصول شمایل‌نگاری شیعی و ترویج این اصول در میان هنرمندان می‌تواند مسیر رجوع مجدد به هنر شمایل‌نگاری مذهبی ایران را هموار نماید.

منابع و مآخذ

- ارزقی، ابوالولید محمد بن عبدالله بن احمد. ۱۳۶۸. /خبر مکه. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: بنیاد. بورکهارت، تیتوس. ۱۳۸۳. هنر مقدس. ترجمه جلال ستاری. تهران: سروش.
- جاوید، هوشنگ. ۱۳۸۷. «نقش عشق و خنیا‌ی راز»، ماهنامه صحنه. شماره ۵۴.
- حافظنیا، محمدرضا. ۱۳۸۷. مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: سمت.
- سامانی، عمان. ۱۳۷۷. گنجینه الاسرار. قم: کتابفروشی محمودی.
- سوآمی، کومارا. ۱۳۸۶. فلسفه هنر مسیحی و شرقی. ترجمه امیرحسین زکری. تهران: فرهنگستان هنر.
- سیف، هادی. ۱۳۶۹. نقاشی قهوه‌خانه. تهران: موزه رضا عباسی.
- طبری، محمدبن جریر. ۱۳۵۲. تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- عکاشه، ثروت. ۱۳۸۰. نگارگری اسلامی. ترجمه غلامرضا تهامی. تهران: حوزه هنری، چاپ اول.
- فارس‌نیوز. ۱ اسفند ۱۳۸۵. «ایجاد ترافیک و نصب شمایل محدودیت هیئت‌های مذهبی است»، کد خبر: ۸۵۱۱۰۱۰۳۰۴
- کراملین، رزماری. ۱۳۸۶. فراسوی ایمان. ترجمه مصطفی اسلامی. تهران: فرهنگستان هنر.
- گامبریچ، ارنست. ۱۳۸۵. تاریخ هنر. ترجمه علی رامین. تهران: نی.
- گرگانی، فخرالدین اسعد. ۱۳۳۸. ویس و رامین. تصحیح مجتبی مینوی. تهران: کتابفروشی بروخیم و پسران.
- میرزایی‌مهر، علی اصغر. ۱۳۸۶. نقاشی‌های بقاع متبرکه در ایران. تهران: فرهنگستان هنر. چاپ اول.
- هینلز، جان، آر. ۱۳۸۶. فرهنگ ادیان جهان. گروه مترجمان. ویراستار: پاشایی. قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

منابع تصویری:

- مجابی، جواد. ۱۳۷۶. پیشگامان نقاشی معاصر ایران «نسل اول». ترجمه کریم امامی. تهران: هنر ایران.
- آغداشلو، آیدین. غضبانپور، جاسم. ۱۳۷۶. آقا لطفعلی صورتگر شیرازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- سیف، هادی. ۱۳۶۹. نقاشی قهوه‌خانه. ترجمه کلود (سیروس) کرباسی. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی - سازمان میراث فرهنگی کشور، موزه رضا عباسی.
- ناصری‌پور، محمد. ۱۳۸۵. آفرین بر قلمت ای بهزاد. تهران: انتشارات سروش.
- فرشچیان، محمود. ۱۳۸۷. مجموعه آثار. جلد پنجم. تهران: گویا.
- محمود فرشچیان، جلد پنجم، چاپ آلمان.

Bahari, Ebadollah . 1990. Bihzad . Master Of Persian painting . London : New York .F.B Tauris.

The Developmental Course of Islamic Iconography of Iran

Seyedeh Razieh Yasini, Assistant Professor, Research Institute for Culture, Art & Communication, Tehran, Iran.

Received: 2015/5/23 Accepted: 2015/12/13

Religious iconography in Islamic Iran is one of the most important Shiite arts. The history of this art in Iran signifies its transcendental approach to depict sacred characters pure and consider them far from worldliness. This approach is apparent in original miniature works and then coffee house paintings. Following the dominance of empiricism (positivism) on the mind of the contemporary artist on one hand and cultural and artistic transactions between different societies on the other hand, the course of representationality and objectification of icons in Iranian contemporary art has increased. This paper, by applying descriptive-analytical method, reviews the history of iconography and its theoretical literature in the view of Shiite artists and examines the current situation of this art in Iran. In this paper 33 artworks have been selected as samples of iconographic works from the past and contemporary miniature and painting, as well as some other unsigned works which represent the course of this art.

Keywords: Icon, Similitude, Transcendence, Persian Miniature, Contemporary Painting.